6-MAVZU: O‘ZBEK XALQ SHEVALARI FONETIKASI VA FONETIK QONUNIYATLARI

REJA:

1. O‘zbek xalq shevalarining fonetik xususiyatlari va ularning adabiy til fonetik tizimidan farqli jihatlari.
2. O‘zbek xalq shevalarida unli tovushlar tizimi (vokalizm) va singarmonizm hodisasining namoyon bo‘lishi.
3. O‘zbek xalq shevalarida undosh tovushlar tizimi (konsonantizm) va fonetik o‘zgarishlarning o‘ziga xos xususiyatlari.
4. O‘zbek xalq shevalarida fonetik qonuniyatlar: assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi va tovush ortishi hodisalari.

GLOSSARIY

1. Sheva – muayyan hudud aholisi nutqiga xos bo‘lgan, fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan adabiy tildan hamda boshqa shevalardan farqlanuvchi til ko‘rinishi.

2. Dialektologiya – tilning hududiy ko‘rinishlari, sheva va dialektlarning shakllanishi, rivojlanishi hamda o‘ziga xos lisoniy xususiyatlarini o‘rganuvchi tilshunoslik sohasi.

3. Sheva fonetikasi – mahalliy shevalardagi nutq tovushlari, ularning talaffuzi, o‘zaro munosabati va fonetik o‘zgarishlarini o‘rganuvchi yo‘nalish.

4. Fonema – so‘z va morfemalarning ma’nosini farqlashga xizmat qiluvchi eng kichik til birligi.

5. Vokalizm – muayyan til yoki shevadagi unli fonemalar tizimi va ularning o‘zaro munosabatlari.

6. Konsonantizm – muayyan til yoki shevadagi undosh fonemalar tizimi, ularning artikulyatsion va akustik xususiyatlari majmui.

7. Singarmonizm – so‘z tarkibidagi unlilarning tilning gorizontal holati yoki lablarning ishtirokiga ko‘ra o‘zaro uyg‘unlashish hodisasi.

8. Palatal singarmonizm – so‘z tarkibidagi unlilarning old qator yoki orqa qator xususiyatiga ko‘ra uyg‘unlashuvi.

9. Labial singarmonizm – so‘z tarkibidagi unlilarning lablanganlik xususiyatiga ko‘ra bir-biriga moslashishi.

10. Artikulyatsiya – nutq tovushlarini hosil qilish jarayonida til, lab, tanglay, tovush paychalari va boshqa nutq a’zolarining harakati hamda holati.

11. Assimilyatsiya – nutq jarayonida yonma-yon yoki bir-biriga yaqin tovushlarning artikulyatsion xususiyatlariga ko‘ra o‘zaro o‘xshashlashishi hodisasi.

12. Dissimilyatsiya – bir so‘z tarkibidagi o‘xshash yoki bir xil tovushlarning talaffuz jarayonida bir-biridan farqlanishi hodisasi.

13. Metateza – so‘z tarkibidagi ayrim tovushlarning o‘zaro o‘rin almashishi bilan bog‘liq fonetik hodisa.

14. Eliziya – nutq jarayonida tovushning, ko‘pincha unlining, talaffuzdan tushib qolishi hodisasi.

15. Epenteza – so‘z tarkibidagi tovushlar orasida talaffuzni yengillashtirish maqsadida qo‘shimcha tovush paydo bo‘lishi hodisasi.
16. Proteza – so‘z boshida talaffuzni qulaylashtirish uchun qo‘shimcha tovush orttirilishi hodisasi.
17. Apokopa – so‘z oxiridagi bir yoki bir necha tovushning tushib qolishi bilan yuzaga keladigan fonetik hodisa.
18. Reduksiya – tovushlarning, ayniqsa urg‘usiz unlilarning, talaffuz jarayonida kuchsizlanishi, qisqarishi yoki sifat jihatidan o‘zgarishi.
19. Fonetik variant – muayyan fonemaning nutq sharoiti yoki shevaga xos talaffuz xususiyatlari ta’sirida yuzaga keladigan tovush ko‘rinishi.
20. Fonetik qonuniyat – til yoki shevaning tovush tizimida muayyan sharoitlarda muntazam kuzatiladigan talaffuz va tovush o‘zgarishlari tartibi.

ГЛОССАРИЙ

1. Говор — территориальная разновидность языка, характерная для речи населения определённой местности и отличающаяся фонетическими, лексическими и грамматическими особенностями.
2. Диалектология — раздел языкознания, изучающий территориальные разновидности языка, их формирование, развитие и специфические языковые особенности.
3. Фонетика говоров — направление лингвистики, изучающее звуки речи в местных говорах, особенности их произношения, взаимодействия и фонетических изменений.
4. Фонема — минимальная единица звуковой системы языка, служащая для различения значений слов и морфем.
5. Вокализм — система гласных фонем определённого языка или говора и совокупность отношений между ними.
6. Консонантизм — система согласных фонем определённого языка или говора, включающая их артикуляционные и акустические характеристики.
7. Сингармонизм — явление гармонии гласных в пределах слова по признакам ряда или участия губ в артикуляции.
8. Палатальный сингармонизм — гармония гласных в составе слова по признаку переднего или заднего ряда.
9. Лабиальный сингармонизм — гармония гласных в пределах слова по признаку огублённости.
10. Артикуляция — совокупность движений и положений органов речи, включая язык, губы, нёбо и голосовые связки, при образовании звуков.
11. Ассимиляция — фонетическое явление, при котором соседние или близко расположенные звуки уподобляются друг другу по артикуляционным признакам.
12. Диссимиляция — фонетическое явление, заключающееся в расподоблении одинаковых или сходных звуков в пределах одного слова.
13. Метатеза — фонетическое явление, связанное с перестановкой отдельных звуков в составе слова.

14. Элизия — выпадение звука, чаще всего гласного, в процессе произношения.
15. Эпентеза — появление дополнительного звука внутри слова между другими звуками для облегчения произношения.
16. Протеза — добавление звука в начале слова с целью облегчения его произношения.
17. Апокопа — фонетическое явление, при котором происходит выпадение одного или нескольких звуков в конце слова.
18. Редукция — ослабление, сокращение или качественное изменение звуков, особенно безударных гласных, в процессе произношения.
19. Фонетический вариант — разновидность произношения фонемы, возникающая под влиянием фонетического окружения или особенностей определённого говора.
20. Фонетическая закономерность — регулярно проявляющееся изменение звуков или особенность их произношения, возникающая в определённых условиях в языке или говоре.

GLOSSARY

1. Dialect – A regional variety of a language characterized by specific phonetic, lexical, and grammatical features that distinguish it from the standard language and other regional varieties.
2. Dialectology – A branch of linguistics that studies regional language varieties, their formation, development, and distinctive linguistic characteristics.
3. Dialect Phonetics – A field of linguistics that examines speech sounds in regional dialects, including their pronunciation, interaction, and phonetic changes.
4. Phoneme – The smallest distinctive sound unit in a language that serves to differentiate the meanings of words and morphemes.
5. Vocalism – The system of vowel phonemes in a particular language or dialect and the relationships among them.
6. Consonantism – The system of consonant phonemes in a particular language or dialect, including their articulatory and acoustic characteristics.
7. Vowel Harmony (Synharmonism) – A phonological phenomenon in which vowels within a word harmonize according to features such as frontness, backness, or lip rounding.
8. Palatal Vowel Harmony – A type of vowel harmony in which vowels within a word agree in terms of frontness or backness.
9. Labial Vowel Harmony – A type of vowel harmony in which vowels within a word exhibit agreement based on lip rounding.
10. Articulation – The movements and positions of speech organs, including the tongue, lips, palate, and vocal cords, involved in producing speech sounds.
11. Assimilation – A phonetic process in which neighboring or nearby sounds become more similar to one another in their articulatory characteristics.
12. Dissimilation – A phonetic process in which identical or similar sounds within a word become less alike in pronunciation.

13. Metathesis – A phonetic process involving the transposition or rearrangement of sounds within a word.
14. Elision – The omission or deletion of a sound, most commonly a vowel, during speech production.
15. Epenthesis – The insertion of an additional sound within a word, often to facilitate pronunciation.
16. Prothesis – The addition of a sound at the beginning of a word to make pronunciation easier.
17. Apocope – The loss or deletion of one or more sounds at the end of a word.
18. Reduction – The weakening, shortening, or qualitative modification of speech sounds, particularly unstressed vowels, during pronunciation.
19. Phonetic Variant – A particular realization of a phoneme that occurs due to its phonetic environment or the pronunciation characteristics of a specific dialect.
20. Phonetic Pattern – A regular and systematic feature of sound pronunciation or sound change that occurs under specific conditions within a language or dialect.

1. O‘zbek xalq shevalarining fonetik xususiyatlari va ularning adabiy til fonetik tizimidan farqli jihatlari

O‘zbek tili turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga mansub bo‘lib, o‘zining ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida murakkab dialektal xususiyatlarni shakllantirgan. O‘zbek xalq shevalari xalqning tarixiy shakllanishi, etnik tarkibi, hududiy joylashuvi, ijtimoiy-madaniy aloqalari va til taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlangan. Mazkur shevalar adabiy tilning boyishida muhim manba bo‘lib xizmat qilishi bilan birga, o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan ham ajralib turadi. O‘zbek xalq shevalarining fonetik tizimini o‘rganish tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki shevalarda saqlanib qolgan ayrim tovush xususiyatlari, unlilar uyg‘unligi, undoshlarning talaffuzdagi o‘zgarishlari va boshqa fonetik hodisalar o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotini aniqlashda muhim ilmiy dalil vazifasini bajaradi. Ayniqsa, xalq shevalari fonetik tizimini hozirgi o‘zbek adabiy tili bilan qiyosiy o‘rganish umumxalq tilining shakllanish qonuniyatlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. O‘zbek xalq shevalari fonetik jihatdan bir xil emas. Ularning ayrimlarida qadimgi turkiy tillarga xos fonetik xususiyatlar nisbatan yaxshi saqlangan bo‘lsa, boshqalarida tarixiy taraqqiyot va tillararo aloqalar natijasida sezilarli o‘zgarishlar yuz bergan. Xususan, qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub shevalar o‘rtasida unli hamda undosh tovushlarning miqdori, sifati, talaffuzi va o‘zaro munosabatlarida muayyan tafovutlar mavjud. O‘zbek xalq shevalari uzoq tarixiy jarayonlarning mahsuli bo‘lib, turkiy qabila va elatlarning o‘zaro munosabatlari, migratsiya jarayonlari hamda turli tillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan. Ularning fonetik tizimida qadimgi turkiy tilga xos belgilar bilan bir qatorda, keyingi davrlarda yuzaga kelgan tovush o‘zgarishlari ham o‘z aksini topgan. An’anaviy o‘zbek dialektologiyasida o‘zbek xalq shevalari qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz lahjalari doirasida o‘rganiladi. Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi asosan Toshkent, Farg‘ona vodiysi va boshqa ayrim shahar hamda

qishloq shevalarini qamrab oladi. Qipchoq lahjasi O‘zbekistonning turli hududlarida tarqalgan qipchoq tipidagi shevalarni birlashtiradi. O‘g‘uz lahjasi esa asosan Xorazm hududidagi o‘g‘uz tipidagi shevalarda namoyon bo‘ladi.

Mazkur lahjalarning har biri o‘ziga xos fonetik belgilar bilan tavsiflanadi. Ular o‘rtasidagi farqlar, avvalo, unli tovushlarning tarkibi, singarmonizmning saqlanish darajasi, ayrim undoshlarning qo‘llanishi hamda tovush almashinishlarida ko‘zga tashlanadi. Qarluq tipidagi ko‘plab shevalarda unlilar uyg‘unligi zaiflashgan yoki yo‘qolgan bo‘lsa, qipchoq va o‘g‘uz tipidagi ayrim shevalarda singarmonizm belgilari nisbatan izchil saqlangan. Bu holat o‘zbek tilining fonetik taraqqiyoti turli hududlarda bir xil kechmaganligini ko‘rsatadi. Shevalarning fonetik xususiyatlari faqat geografik omillar bilan belgilanmaydi. Ularning shakllanishida tarixiy-etnik jarayonlar, qo‘shni xalqlar bilan til aloqalari, aholining turmush tarzi va ijtimoiy munosabatlari ham muhim o‘rin tutadi. Shuning uchun bir hududda turli fonetik xususiyatlarga ega shevalarning uchrashi yoki bir-biridan uzoq hududlarda o‘xshash dialektal belgilar saqlanishi mumkin.
O‘zbek xalq shevalarining fonetik tizimida unli tovushlar muhim o‘rin egallaydi.

Unlilar tizimi tilshunoslikda vokalizm deb ataladi. O‘zbek shevalari vokalizmi adabiy til unlilar tizimiga nisbatan murakkabroq bo‘lib, ayrim shevalarda unlilarning soni, sifati, cho‘ziqligi va talaffuz xususiyatlari sezilarli darajada farqlanadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida oltita asosiy unli fonema mavjud: a, e, i, o, u, o‘. Biroq xalq shevalarida unli fonemalar miqdori va ularning fonologik xususiyatlari bir xil emas. Ayrim shevalarda old qator va orqa qator unlilarning farqlanishi saqlanganligi sababli unlilar tizimi adabiy tilnikidan kengroq bo‘lishi mumkin. V.V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovning «O‘zbek dialektologiyasi» darsligida o‘zbek xalq shevalarining fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari adabiy til bilan qiyosiy yoritilgan. Mazkur tadqiqot shevalar vokalizmini o‘rganish va hududiy talaffuz tafovutlarini aniqlashda muhim ilmiy manbalardan hisoblanadi[11]. O‘zbek xalq shevalaridagi unlilar tilning gorizontal harakatiga ko‘ra old qator va orqa qator tovushlarga ajratiladi. Ayrim qipchoq va o‘g‘uz shevalarida bu qarama-qarshilik fonologik ahamiyatga ega bo‘lib, so‘zning talaffuzi hamda qo‘shimchalarning fonetik shakliga ta’sir ko‘rsatadi. Tilning vertikal harakatiga ko‘ra unlilar tor, o‘rta keng va keng tovushlarga bo‘linadi. Ushbu belgi unli tovushlarning artikulyatsion xususiyatlarini belgilaydi. Lablarning ishtirokiga ko‘ra esa unlilar lablangan va lablanmagan tovushlarga ajratiladi. Lablangan unlilar talaffuzida lablarning yumaloqlanishi muhim ahamiyatga ega. Talaffuz davomiyligiga ko‘ra ayrim o‘g‘uz tipidagi shevalarda unli tovushlarning cho‘ziq va qisqa ko‘rinishlari uchraydi. Bunday farqlanish shevaning tarixiy fonetik xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

O‘zbek xalq shevalari vokalizmining eng muhim xususiyatlaridan biri singarmonizm hodisasidir. Singarmonizm so‘z tarkibidagi unlilarning muayyan fonetik belgilar asosida o‘zaro uyg‘unlashishini anglatadi. Bu hodisa qadimgi turkiy tillarga xos bo‘lib, hozirgi turkiy tillarning ko‘pchiligida turli darajada saqlangan. O‘zbek tilining ayrim qarluq shevalarida singarmonizm tarixiy

[11] Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi: darslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 232 b.

taraqqiyot davomida zaiflashgan. Biroq qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub bir qator shevalarda unlilar uyg‘unligi nisbatan faol kuzatiladi. Natijada so‘z o‘zagi bilan qo‘shimcha tarkibidagi unlilar bir-biriga moslashishi mumkin. Singarmonizmning asosiy ko‘rinishlari palatal va labial uyg‘unlikdir. Palatal singarmonizmda unlilar old qator yoki orqa qator belgilariga ko‘ra moslashadi. Labial singarmonizmda esa unlilarning lablanganlik xususiyati muhim o‘rin tutadi. Shunday qilib, o‘zbek xalq shevalaridagi vokalizm tizimi adabiy tilga nisbatan xilma-xil bo‘lib, unda qadimgi turkiy fonetik xususiyatlarning ayrim ko‘rinishlari saqlanib qolgan.

O‘zbek xalq shevalari fonetik tizimining muhim tarkibiy qismlaridan yana biri undosh tovushlar tizimi, ya’ni konsonantizm hisoblanadi. Undoshlar tizimi shevalarning o‘zaro farqlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ayrim undoshlarning talaffuzi, tovush almashinishi va fonetik o‘zgarishlari hududiy xususiyatlarni namoyon etadi. Adabiy til bilan xalq shevalari o‘rtasidagi konsonantizm farqlari, avvalo, ayrim tovushlarning talaffuz shakli, so‘z boshida yoki oxirida qo‘llanishi hamda boshqa tovushlar bilan o‘zaro ta’sirida ko‘zga tashlanadi. O‘zbek shevalarini fonetik jihatdan farqlashda j-lovchi va y-lovchi xususiyatlar alohida ahamiyatga ega. Bu hodisa ayrim so‘zlarning boshida adabiy tildagi y tovushi o‘rnida j tovushining qo‘llanishida namoyon bo‘ladi. Masalan, adabiy tildagi yo‘l, yil, yer, yosh so‘zlari ayrim j-lovchi shevalarda jol, jil, jer, jash shakllarida talaffuz qilinadi. Ushbu misollar qipchoq tipidagi ayrim shevalarga xos fonetik belgilarni ifodalaydi. J-lashish hodisasi o‘zbek xalq shevalarining tarixiy-etnik shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lib, qipchoq tillari va shevalari bilan mavjud umumiy fonetik xususiyatlarni ko‘rsatadi.

O‘zbek xalq shevalarida ayrim undoshlarning boshqa undoshlar bilan almashinishi ham kuzatiladi. Bunday o‘zgarishlar shevaning tarixiy taraqqiyoti, tovushlarning artikulyatsion yaqinligi va nutq jarayonidagi fonetik sharoit bilan bog‘liq. Masalan, ayrim turkiy shevalarda g‘, q, g, k kabi undoshlarning talaffuzi adabiy tildagidan farqlanishi mumkin. Shuningdek, so‘zning muayyan pozitsiyalarida jarangli va jarangsiz undoshlar o‘rtasidagi almashinishlar ham uchraydi. Bu hodisalarni tahlil qilishda tovush o‘zgarishining qaysi shevaga mansubligi, so‘zdagi o‘rni va fonetik sharoiti hisobga olinishi zarur. Chunki bitta shevada muntazam uchraydigan fonetik belgi boshqa shevada umuman kuzatilmasligi mumkin. Shevalar talaffuzida undoshlarning o‘zaro ta’siri natijasida assimilyatsiya va dissimilyatsiya hodisalari yuzaga keladi. Assimilyatsiya yonma-yon kelgan tovushlarning bir-biriga o‘xshashlashishidir. Masalan, ketdi so‘zining og‘zaki nutqda ketti tarzida talaffuz qilinishi jarangsizlik belgisi bo‘yicha assimilyatsiyaga misol bo‘ladi. Dissimilyatsiya esa o‘xshash tovushlarning bir-biridan farqlanishidir. Ushbu hodisa ayrim shevalarda so‘z tarkibidagi tovushlarning artikulyatsion jihatdan bir-biridan uzoqlashishi orqali namoyon bo‘ladi. Assimilyatsiya va dissimilyatsiya hodisalari shevalarning talaffuz xususiyatlarini belgilash bilan birga, fonetik o‘zgarishlarning umumiy qonuniyatlarini aniqlashga yordam beradi. S. Ashirboyevning «O‘zbek dialektologiyasi» darsligida o‘zbek shevalarining nazariy asoslari, fonetik va grammatik xususiyatlari, shevalarni o‘rganish usullari hamda dialektal

materiallarni tahlil qilish masalalari yoritilgan. Mazkur asar shevalarning tovush tizimini ilmiy jihatdan tavsiflashda muhim o‘quv manbasi hisoblanadi[12].

Hozirgi o‘zbek adabiy tili umumxalq tilining me’yorlashtirilgan shakli bo‘lib, uning fonetik tizimi muayyan orfoepik qoidalarga asoslanadi. Xalq shevalari esa tarixiy shakllangan hududiy talaffuz xususiyatlarini saqlab keladi. Adabiy til va shevalar o‘rtasidagi fonetik farqlar bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Adabiy o‘zbek tilida oltita asosiy unli fonema mavjud bo‘lsa, ayrim xalq shevalarida unlilar tizimi kengroqdir. Bu, avvalo, old qator va orqa qator unlilarning mustaqil farqlanishi hamda ayrim shevalarda cho‘ziqlik xususiyatining mavjudligi bilan bog‘liq. Masalan, qipchoq va o‘g‘uz tipidagi ayrim shevalarda unlilar uyg‘unligi qo‘shimchalarning fonetik shakliga ham ta’sir etadi. Adabiy tilda esa qo‘shimchalarning unli tarkibi bunday uyg‘unlikka umumiy tarzda bo‘ysunmaydi.

Adabiy til va shevalar o‘rtasidagi ikkinchi muhim farq undoshlarning talaffuzida namoyon bo‘ladi. Ayrim shevalarda so‘z boshidagi y tovushining j bilan almashinishi, ayrim undoshlarning yumshoq yoki qattiq talaffuz qilinishi, shuningdek, jarangli va jarangsiz undoshlar o‘rtasidagi fonetik munosabatlar adabiy til me’yorlaridan farqlanadi. Masalan, adabiy tildagi yo‘l so‘zining ayrim qipchoq tipidagi shevalarda jol shaklida qo‘llanishi shevaga xos fonetik xususiyatdir. Adabiy o‘zbek tilida singarmonizm umumiy va izchil fonologik qonuniyat sifatida amal qilmaydi. Xalq shevalarining ayrimlarida esa ushbu hodisa saqlangan. Bu farq, ayniqsa, so‘z o‘zagi va qo‘shimchalarning unli tarkibida yaqqol namoyon bo‘ladi. Singarmonizmning saqlanishi shevalarning tarixiy fonetik taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq.

O‘zbek xalq shevalari adabiy tildan urg‘u va intonatsiya xususiyatlari bilan ham farqlanishi mumkin. Ayrim hududiy nutq ko‘rinishlarida so‘zning talaffuz sur’ati, urg‘uning kuchi, gap ohangi va tovushlarning davomiyligi o‘ziga xos bo‘ladi. Urg‘u va intonatsiya nutqning kommunikativ mazmunini ifodalashda muhim vosita bo‘lib, hududiy talaffuz xususiyatlarini aniqlashda yordam beradi. Xalq shevalarida assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi va tovush ortishi kabi fonetik hodisalar turlicha namoyon bo‘ladi. Ularning ayrimlari umumxalq og‘zaki nutqiga xos bo‘lsa, boshqalari muayyan shevaning barqaror belgisi hisoblanadi. Shu sababli har qanday fonetik o‘zgarishni faqat shevaga xos hodisa sifatida baholash to‘g‘ri emas. Dialektal xususiyatni aniqlash uchun uning hududiy tarqalishi va muntazam takrorlanishi tekshirilishi lozim.

O‘zbek xalq shevalarining fonetik xususiyatlarini o‘rganish bir necha jihatdan muhimdir. Birinchidan, shevalar o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotini o‘rganish uchun qimmatli manba hisoblanadi. Ularda saqlangan ayrim qadimgi fonetik belgilar tilning oldingi bosqichlarini tiklash va tarixiy tovush o‘zgarishlarini aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, shevalarning fonetik tizimini tadqiq etish o‘zbek adabiy tilining shakllanish jarayonini chuqurroq tushunishga

[12] Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi: darslik. – Toshkent: Navro‘z, 2016. – 136 b.

yordam beradi. Adabiy tilning fonetik me’yorlari tarixan umumxalq tilining turli ko‘rinishlari bilan aloqador holda rivojlangan. Uchinchidan, shevalar fonetikasini o‘rganish til ta’limi uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Turli hududlardan kelgan o‘quvchi va talabalarning nutqida mahalliy talaffuz xususiyatlari kuzatilishi tabiiy holatdir. Bunday xususiyatlarni bilish o‘qituvchiga adabiy talaffuz me’yorlarini samarali o‘rgatish imkonini beradi. To‘rtinchidan, dialektal fonetik materiallar tilning hududiy xaritalarini tuzish, dialektologik atlaslar yaratish va shevalarning tarqalish chegaralarini aniqlashda qo‘llaniladi. Beshinchidan, zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida shevalarning audioyozuvlarini to‘plash, fonetik transkripsiyasini yaratish va elektron dialektologik korpuslarni shakllantirish imkoniyatlari kengaymoqda. Bunday ishlar mahalliy nutq xususiyatlarini ilmiy asosda hujjatlashtirish hamda kelajak avlodlar uchun saqlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, o‘zbek xalq shevalarining fonetik xususiyatlari umumxalq tilining tarixiy rivojlanishi, etnik tarkibi va hududiy shakllanish jarayonlari bilan uzviy bog‘liqdir. Shevalar fonetik tizimida unli va undosh tovushlarning talaffuzi, singarmonizmning saqlanish darajasi, tovush almashinishlari, urg‘u va intonatsiya xususiyatlari muhim o‘rin egallaydi. O‘zbek xalq shevalari adabiy til fonetik tizimidan, avvalo, unlilar miqdori va sifati, ayrim undoshlarning qo‘llanishi hamda fonetik qonuniyatlarning namoyon bo‘lishi bilan farqlanadi. Qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub shevalar o‘rtasidagi tafovutlar o‘zbek tilining dialektal jihatdan boy va murakkab tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi. Xalq shevalarining fonetik tizimini ilmiy o‘rganish tarixiy tilshunoslik, fonologiya, dialektologiya va adabiy til nazariyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, shevalarning fonetik xususiyatlarini aniqlash, tasniflash va qiyosiy tahlil qilish o‘zbek tilining milliy-madaniy boyligini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

2. O‘zbek xalq shevalarida unli tovushlar tizimi (vokalizm) va singarmonizm hodisasining namoyon bo‘lishi

O‘zbek xalq shevalarining fonetik tizimini o‘rganishda unli tovushlar tarkibi, ularning artikulyatsion-akustik xususiyatlari, fonologik vazifalari hamda nutq jarayonida yuzaga keladigan o‘zgarishlarni tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Unli tovushlar har qanday tilning fonetik tizimida asosiy o‘rinlardan birini egallaydi. Ular bo‘g‘in hosil qilish, so‘zlarning tovush tarkibini shakllantirish, grammatik shakllarni ifodalash va nutqning ohangdorligini ta’minlashda faol ishtirok etadi. O‘zbek xalq shevalarida unlilar tizimi tarixiy taraqqiyot, hududiy farqlanish, etnik jarayonlar va tillararo munosabatlar ta’sirida turlicha shakllangan. Shu sababli shevalardagi unli fonemalar miqdori, ularning talaffuz xususiyatlari va o‘zaro munosabatlari hozirgi o‘zbek adabiy tili fonetik tizimidan muayyan darajada farqlanadi. Tilshunoslikda unli tovushlar tizimi vokalizm deb ataladi. Vokalizm muayyan til yoki shevadagi unli fonemalar tarkibi, ularning artikulyatsion belgilari, fonologik qarama-qarshiliklari hamda nutq jarayonidagi o‘zaro munosabatlarini qamrab oladi. O‘zbek xalq shevalari vokalizmi turkiy tillarning tarixiy fonetik taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, unda qadimgi

turkiy tilga xos ayrim xususiyatlar hozirgi kungacha saqlangan. Ayniqsa, old qator va orqa qator unlilarning farqlanishi, lablangan va lablanmagan tovushlarning oʻzaro munosabati, unlilar uygʻunligi hamda ayrim shevalarda choʻziq unlilarning mavjudligi dialektal vokalizmning oʻziga xosligini belgilaydi.

Oʻzbek xalq shevalari anʼanaviy dialektologik tasnifga koʻra qarluq-chigil-uygʻur, qipchoq va oʻgʻuz lahjalariga ajratiladi. Ushbu lahjalarning fonetik tizimi bir-biridan sezilarli farqlanadi. Qarluq-chigil-uygʻur lahjasiga mansub koʻplab shevalarda unlilar tizimi hozirgi oʻzbek adabiy tiliga nisbatan yaqin boʻlsa, qipchoq va oʻgʻuz lahjalariga mansub ayrim shevalarda qadimgi turkiy vokalizmning xususiyatlari nisbatan yaxshi saqlangan. Bunday farqlanish, avvalo, unlilarning soni va sifatida, ularning old yoki orqa qatorga mansubligida hamda singarmonizm hodisasining saqlanish darajasida namoyon boʻladi. V.V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovning «Oʻzbek dialektologiyasi» asarida oʻzbek xalq shevalarining fonetik xususiyatlari, jumladan, unlilar tizimi va shevalararo tovush tafovutlari dialektologik nuqtayi nazardan yoritilgan[13].

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida oltita asosiy unli fonema mavjud boʻlib, ular a, e, i, o, u, oʻ tovushlaridan iborat. Biroq xalq shevalarida unli fonemalar tizimi doimo ushbu miqdor bilan cheklanmaydi. Ayrim qipchoq va oʻgʻuz shevalarida old qator va orqa qator unlilar mustaqil fonologik birlik sifatida farqlanishi natijasida unlilar soni koʻproq boʻlishi mumkin. Xususan, turkiy tillarga xos boʻlgan i–ı, ü–u, ö–o kabi qarama-qarshiliklarning saqlanishi shevalarning fonetik tuzilishini adabiy tilnikidan farqlaydi. Bunda xalq shevalarining tovush tizimi faqat fonemalar soni bilan emas, balki ularning soʻz tarkibida qoʻllanish imkoniyatlari va oʻzaro munosabatlari bilan ham tavsiflanadi. Unli tovushlarning artikulyatsion xususiyatlarini aniqlashda tilning gorizontal va vertikal harakati, lablarning ishtiroki hamda talaffuz davomiyligi asosiy mezonlar hisoblanadi. Tilning gorizontal harakatiga koʻra unlilar old qator va orqa qator tovushlarga boʻlinadi. Old qator unlilar talaffuzida tilning asosiy qismi ogʻiz boʻshligʻining old tomoniga siljiydi, orqa qator unlilar talaffuzida esa til orqaroq holatni egallaydi. Ushbu xususiyat oʻzbek xalq shevalarining ayrimlarida fonologik ahamiyatga ega boʻlib, soʻzlarning talaffuz shakli va grammatik qoʻshimchalarning tanlanishiga taʼsir etadi. Tilning vertikal harakatiga koʻra unlilar tor, oʻrta keng va keng tovushlarga ajratiladi. Tor unlilar talaffuzida til tanglayga nisbatan yuqoriroq koʻtariladi, keng unlilar talaffuzida esa ogʻiz boʻshligʻi kengroq ochiladi. Lablarning ishtirokiga koʻra unlilar lablangan va lablanmagan tovushlarga boʻlinadi. Lablangan unlilar talaffuzida lablarning yumaloqlanishi kuzatiladi, lablanmagan unlilarda esa bunday artikulyatsion belgi asosiy oʻrin tutmaydi.

Oʻzbek xalq shevalaridagi vokalizm tizimining muhim xususiyatlaridan biri unli tovushlarning sifat jihatidan farqlanishidir. Ayrim hududiy shevalarda bir xil yozuv belgisi bilan ifodalanadigan unli tovush turlicha talaffuz qilinishi mumkin. Bunday farqlar tilning oldinga yoki orqaga siljishi, ogʻizning ochilish darajasi, lablarning ishtiroki va tovush davomiyligi bilan bogʻliq. Masalan, ayrim qipchoq tipidagi shevalarda old qator ä va orqa qator a tovushlari farqlanishi mumkin.

[13] Решетов В. В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси: дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 232 б.

Shuningdek, old qator ü va orqa qator u unlilarining farqlanishi ham ayrim shevalar vokalizmiga xosdir. Bunday fonetik qarama-qarshiliklar qadimgi turkiy tillarda keng tarqalgan bo‘lib, hozirgi o‘zbek shevalarining ayrimlarida tarixiy xususiyat sifatida saqlangan. Unli tovushlarning cho‘ziqligi ham shevalar vokalizmini tavsiflashda e’tiborga olinadigan muhim fonetik belgidir. Ayrim o‘g‘uz tipidagi shevalarda unli tovushlarning davomiyligi boshqa shevalardagiga nisbatan farqlanishi mumkin. Cho‘ziqlik hodisasi tarixiy jihatdan qadimgi turkiy tillardagi unli tovushlarning miqdoriy xususiyatlari bilan bog‘liq. Biroq barcha o‘zbek shevalarida cho‘ziq va qisqa unlilar mustaqil fonologik qarama-qarshilik hosil qiladi, deb bo‘lmaydi. Ayrim hollarda cho‘ziqlik fonetik sharoit, urg‘u, nutq sur’ati yoki intonatsiya ta’sirida yuzaga keladi. Shu sababli unlilarning cho‘ziqligini tadqiq etishda uning fonologik yoki faqat fonetik xususiyatga ega ekanligini aniqlash zarur.

O‘zbek xalq shevalari vokalizmini o‘rganishda singarmonizm hodisasi alohida ahamiyatga ega. Singarmonizm turkiy tillarning tarixiy fonetik tizimiga xos bo‘lgan muhim qonuniyatlardan biri bo‘lib, so‘z tarkibidagi unlilarning muayyan artikulyatsion belgilar asosida o‘zaro uyg‘unlashishini anglatadi. Mazkur hodisa so‘zning fonetik yaxlitligini ta’minlaydi hamda o‘zak va qo‘shimcha tarkibidagi unlilar o‘rtasida muayyan moslikni yuzaga keltiradi. Singarmonizm turkiy tillarning ko‘pchiligida turli darajada saqlangan bo‘lsa-da, hozirgi o‘zbek adabiy tilida u izchil amal qiluvchi umumiy fonologik qonuniyat sifatida mavjud emas. Biroq o‘zbek xalq shevalarining ayrimlarida, ayniqsa, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub shevalarda ushbu hodisaning turli ko‘rinishlari uchraydi. Singarmonizmning asosiy turlaridan biri palatal singarmonizm hisoblanadi. Palatal singarmonizm so‘z tarkibidagi unlilarning old qator yoki orqa qator xususiyatiga ko‘ra o‘zaro moslashishidir. Bunda so‘z o‘zagidagi unlining qator belgisi unga qo‘shiladigan qo‘shimchaning unli tarkibiga ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, singarmonizm saqlangan turkiy nutq tizimlarida old qator unlili o‘zaklarga old qator unlili qo‘shimchalar, orqa qator unlili o‘zaklarga esa orqa qator unlili qo‘shimchalar qo‘shiladi. Natijada so‘zning tarkibiy qismlari o‘rtasida fonetik uyg‘unlik yuzaga keladi. Ushbu hodisa ayrim o‘zbek shevalarida ham kuzatiladi va ularning qadimgi turkiy fonetik tizim bilan tarixiy aloqadorligini ko‘rsatadi.

Palatal singarmonizmni tushuntirishda turkiy tillardagi atlar–etler kabi shakllarni qiyosiy misol sifatida keltirish mumkin. Bunda orqa qator unlili o‘zakka orqa qator unlili qo‘shimcha, old qator unlili o‘zakka esa old qator unlili qo‘shimcha qo‘shilgan. Bu misollar singarmonizm mexanizmini ko‘rsatadi; ularni barcha o‘zbek shevalarida aynan shu shakllar qo‘llanadi, degan ma’noda tushunmaslik lozim. Muayyan o‘zbek shevasida qo‘shimcha variantlarining qo‘llanishi dialektologik materiallar asosida aniqlanadi. Singarmonizmning ikkinchi muhim ko‘rinishi labial singarmonizm hisoblanadi. Labial singarmonizm so‘z tarkibidagi unlilarning lablanganlik belgisi asosida uyg‘unlashishidir. Bunda so‘zning dastlabki bo‘g‘inidagi lablangan unli keyingi bo‘g‘inlardagi unlilarning talaffuziga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Labial singarmonizm turkiy tillarda turli darajada rivojlangan bo‘lib, ayrim tillarda izchil fonologik qonuniyat sifatida amal qiladi, boshqalarida esa cheklangan ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. O‘zbek xalq

shevalarida ham labial singarmonizmning saqlanish darajasi bir xil emas. Ayrim shevalarda lablangan unlilar o‘rtasidagi uyg‘unlik nisbatan aniq kuzatilsa, boshqa shevalarda ushbu hodisa zaiflashgan yoki ayrim fonetik sharoitlar bilangina chegaralangan.

O‘zbek xalq shevalarida singarmonizmning saqlanishi yoki yo‘qolishi tarixiy taraqqiyot jarayonlari bilan bog‘liq. Qadimgi turkiy til fonetik tizimida unlilar uyg‘unligi muhim qonuniyatlardan biri bo‘lgan. Keyingi tarixiy davrlarda turkiy tillarning o‘zaro farqlanishi, turli etnik guruhlarning aralashuvi va boshqa tillar bilan aloqalar natijasida singarmonizmning amal qilish doirasi ayrim hududlarda qisqargan. O‘zbek tilining qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga mansub ko‘plab shevalarida singarmonizmning zaiflashishi tarixiy fonetik o‘zgarishlar bilan bog‘liq holda izohlanadi. Qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub ayrim shevalarda esa qadimgi turkiy fonetik xususiyatlar nisbatan yaxshi saqlanganligi sababli unlilar uyg‘unligi ham faolroq namoyon bo‘ladi. Singarmonizmning zaiflashishiga tillararo aloqalar ham ta’sir ko‘rsatgan. O‘zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida fors-tojik tili bilan uzoq muddatli aloqalar mavjud bo‘lgan. Bu munosabatlar o‘zbek tilining lug‘at tarkibi, grammatik tuzilishi va fonetik tizimida muayyan o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga ta’sir etgan. Ayniqsa, shahar shevalarida turli tillarga mansub fonetik xususiyatlarning o‘zaro ta’siri kuchliroq namoyon bo‘lgan. Biroq singarmonizmning zaiflashishini faqat boshqa tillarning ta’siri bilan izohlash yetarli emas. Ushbu jarayon tilning ichki fonetik taraqqiyoti, unlilar tizimidagi o‘zgarishlar va tarixiy dialektal farqlanishlar bilan ham bog‘liq.

O‘zbek xalq shevalarida singarmonizm hodisasining o‘rganilishi dialektologiya fanining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki unlilar uyg‘unligining mavjudligi yoki yo‘qligi ayrim shevalarni fonetik jihatdan tasniflashda muhim mezon vazifasini bajaradi. Singarmonizm saqlangan shevalarda o‘zak va qo‘shimcha tarkibidagi unlilar o‘rtasida muayyan fonetik moslik mavjud bo‘lsa, singarmonizm zaiflashgan shevalarda bunday moslik izchil kuzatilmaydi. Ushbu tafovutlar shevalarning tarixiy rivojlanishi va ularning turkiy tillar tizimidagi o‘rnini aniqlashga yordam beradi. S. Ashirboyevning «O‘zbek dialektologiyasi» darsligida o‘zbek xalq shevalarining fonetik xususiyatlari, lahjalararo farqlar va dialektologik tahlil masalalari yoritilgan bo‘lib, mazkur asar shevalardagi vokalizm va singarmonizm hodisalarini o‘rganishda muhim ilmiy-uslubiy manba hisoblanadi[14]. O‘zbek xalq shevalaridagi unli tovushlar tizimini adabiy til bilan qiyoslash ularning o‘ziga xos xususiyatlarini yanada aniqroq namoyon etadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida unlilar tizimi nisbatan me’yorlashgan bo‘lib, oltita asosiy unli fonema asosida shakllangan. Xalq shevalarida esa unlilar soni, sifati va fonologik xususiyatlari hududlarga qarab farqlanishi mumkin. Ayrim shevalarda old qator va orqa qator unlilar mustaqil farqlansa, boshqalarida bunday qarama-qarshilik zaiflashgan. Shuningdek, adabiy tilda singarmonizm izchil amal qilmaydi, ayrim shevalarda esa unlilar uyg‘unligi o‘zak va qo‘shimchalar o‘rtasidagi fonetik munosabatlarni belgilashda ishtirok etadi. Bunday farqlar o‘zbek tilining dialektal jihatdan murakkab tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi.

[14] Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi: darslik. – Toshkent: Navro‘z, 2016. – 136 b.

Unlilar tizimidagi hududiy farqlar nutqning talaffuz xususiyatlariga ham ta’sir etadi. Ayrim shevalarda unli tovushlarning torayishi, kengayishi, lablanishi, lablanish xususiyatining zaiflashishi yoki boshqa unliga yaqinlashishi kuzatilishi mumkin. Bunday hodisalar fonetik o‘zgarishlarning umumiy qonuniyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, shevalarning individual talaffuz xususiyatlarini shakllantiradi. Masalan, bir shevada muayyan so‘z tarkibidagi unli old qator tovush sifatida talaffuz qilinsa, boshqa shevada unga mos keluvchi orqa qator unli qo‘llanishi mumkin. Ushbu tafovutlarni ilmiy tahlil qilishda tovushning so‘z tarkibidagi o‘rni, qo‘shni tovushlarning ta’siri, urg‘u va tarixiy fonetik sharoit hisobga olinishi lozim. O‘zbek xalq shevalarida unlilar tizimini o‘rganishda fonetik transkripsiya muhim ahamiyatga ega. Chunki adabiy yozuvdagi harflar barcha shevalarning tovush xususiyatlarini to‘liq ifodalab bera olmaydi. Fonetik transkripsiya yordamida unlilarning old yoki orqa qatorga mansubligi, lablanganlik darajasi, cho‘ziqligi va boshqa artikulyatsion belgilarini aniqroq qayd etish mumkin. Bu esa shevalar o‘rtasidagi fonetik tafovutlarni qiyosiy o‘rganish, dialektologik xaritalar yaratish va tarixiy fonetik jarayonlarni tahlil qilish imkonini beradi. Zamonaviy tilshunoslikda akustik tahlil usullaridan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, unli tovushlarning formant ko‘rsatkichlari, davomiyligi va talaffuzdagi o‘zgarishlarini maxsus dasturlar yordamida o‘rganish shevalar vokalizmini yanada aniqroq tavsiflashga xizmat qiladi.

O‘zbek xalq shevalarining vokalizm tizimini tadqiq etish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Shevalardagi unli tovushlarning talaffuz xususiyatlarini bilish adabiy talaffuz me’yorlarini o‘rgatish, nutq madaniyatini rivojlantirish va hududiy til xususiyatlarini ilmiy asosda tushuntirishda yordam beradi. Shuningdek, shevalarning fonetik boyligini qayd etish va saqlash milliy til merosini asrashning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Chunki ayrim hududiy talaffuz xususiyatlari ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar, aholining ko‘chishi va adabiy til ta’sirining kuchayishi natijasida asta-sekin zaiflashishi mumkin. Shu sababli shevalarning audioyozuvlarini to‘plash, ularni fonetik transkripsiya asosida qayd etish va elektron dialektologik ma’lumotlar bazalarini yaratish dolzarb ilmiy vazifalardan hisoblanadi.

Umuman olganda, o‘zbek xalq shevalarida unli tovushlar tizimi va singarmonizm hodisasi tilning tarixiy taraqqiyoti hamda hududiy farqlanish jarayonlarini aks ettiruvchi muhim fonetik xususiyatlardir. Shevalar vokalizmi adabiy tilga nisbatan xilma-xil bo‘lib, ayrim hududiy nutq ko‘rinishlarida old qator va orqa qator unlilarning farqlanishi, lablangan va lablanmagan tovushlarning o‘zaro munosabati, unli tovushlarning cho‘ziqligi hamda singarmonizmning turli ko‘rinishlari saqlangan. Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga mansub ko‘plab shevalarda singarmonizmning zaiflashganligi, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub ayrim shevalarda esa uning nisbatan faol namoyon bo‘lishi o‘zbek tilining fonetik taraqqiyoti turli hududlarda o‘ziga xos yo‘nalishda kechganligini ko‘rsatadi. Mazkur hodisalarni ilmiy jihatdan o‘rganish o‘zbek tilining tarixiy fonetik tizimini tiklash, shevalarning o‘zaro munosabatlarini aniqlash, adabiy tilning shakllanish jarayonlarini tushuntirish hamda milliy til boyligini kelajak avlodlarga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. O‘zbek xalq shevalarida undosh tovushlar tizimi (konsonantizm) va fonetik o‘zgarishlarning o‘ziga xos xususiyatlari

O‘zbek xalq shevalarining fonetik tizimini o‘rganishda undosh tovushlarning tarkibi, ularning artikulyatsion-akustik xususiyatlari, fonologik vazifalari hamda nutq jarayonida yuzaga keladigan tovush o‘zgarishlarini tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Undosh tovushlar tilning fonetik tuzilishida asosiy o‘rinlardan birini egallab, so‘zlarning shakllanishi, ma’nolarni farqlash, grammatik birliklarni ifodalash va nutqning tovush jihatidan tashkil topishida faol ishtirok etadi. O‘zbek xalq shevalarida undoshlar tizimi tarixiy taraqqiyot, hududiy farqlanish, etnik jarayonlar hamda boshqa tillar bilan o‘zaro aloqalar ta’sirida shakllangan. Shu sababli shevalardagi undosh fonemalarning tarkibi, talaffuz xususiyatlari va o‘zaro munosabatlari hozirgi o‘zbek adabiy tili konsonantizmidan ayrim jihatlari bilan farqlanadi. Tilshunoslikda undosh tovushlar tizimi konsonantizm deb ataladi. Konsonantizm muayyan til yoki shevadagi undosh fonemalar majmui, ularning hosil bo‘lish o‘rni va usuli, jaranglilik hamda jarangsizlik xususiyatlari, fonologik qarama-qarshiliklari va nutq jarayonidagi o‘zaro munosabatlarini qamrab oladi. Undosh tovushlar talaffuzida havo oqimi nutq a’zolarining muayyan to‘sig‘iga uchraydi. Ushbu to‘siqning hosil bo‘lish o‘rni va usuliga qarab undoshlar bir necha guruhlarga ajratiladi. O‘zbek xalq shevalarida undoshlarning artikulyatsion xususiyatlari umumturkiy fonetik qonuniyatlar bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ayrim hududiy nutq ko‘rinishlarida ularning talaffuzi va qo‘llanishida o‘ziga xos farqlar kuzatiladi.

O‘zbek xalq shevalari an’anaviy dialektologik tasnifga ko‘ra qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga ajratiladi. Ushbu lahjalarning konsonantizm tizimi umumiy xususiyatlarga ega bo‘lishi bilan birga, ayrim fonetik belgilar orqali bir-biridan farqlanadi. Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga mansub ko‘plab shevalarning undoshlar tizimi hozirgi o‘zbek adabiy tiliga nisbatan yaqin bo‘lsa, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub ayrim shevalarda qadimgi turkiy tillarga xos fonetik belgilar nisbatan yaxshi saqlangan. Bunday farqlanish, avvalo, undosh tovushlarning so‘z boshida, o‘rtasida va oxirida qo‘llanishi, ayrim tovushlarning almashinishi, jarangli va jarangsiz undoshlarning o‘zaro munosabati hamda tovushlarning artikulyatsion xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. O‘zbek xalq shevalarining konsonantizm tizimini ilmiy o‘rganishda undoshlarning hosil bo‘lish o‘rni, hosil bo‘lish usuli, ovoz va shovqinning ishtiroki kabi fonetik belgilar asosiy mezon hisoblanadi. Hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra undoshlar lab, til oldi, til o‘rta, til orqa va bo‘g‘iz undoshlariga ajratiladi. Hosil bo‘lish usuliga ko‘ra esa portlovchi, sirg‘aluvchi, qorishiq, burun va boshqa artikulyatsion xususiyatlarga ega undoshlar farqlanadi. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra undoshlar jarangli va jarangsiz tovushlarga bo‘linadi. Mazkur belgilar shevalardagi undoshlarning fonetik tabiatini aniqlash, ularning adabiy til tovushlari bilan o‘xshash va farqli tomonlarini belgilash imkonini beradi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida undosh fonemalar tizimi nisbatan me’yorlashgan bo‘lib, unda jarangli va jarangsiz undoshlar, portlovchi va sirg‘aluvchi tovushlar hamda sonor undoshlar muayyan fonologik munosabatlarni

tashkil etadi. Xalq shevalarida esa ayrim undoshlarning talaffuzi, tovush tarkibidagi o‘rni va boshqa fonemalar bilan munosabatlari hududiy xususiyatlarga ega. Masalan, ayrim shevalarda so‘z boshidagi undoshlar adabiy tildagidan boshqacha talaffuz qilinadi, boshqa shevalarda esa so‘z o‘rtasi yoki oxiridagi undoshlar fonetik o‘zgarishlarga uchraydi. Bunday farqlar shevalarning tarixiy rivojlanishi va o‘zaro aloqalari bilan bog‘liq.

O‘zbek xalq shevalarining konsonantizm tizimida muhim o‘rin tutadigan hodisalardan biri j-lashish va y-lashish hisoblanadi. Ushbu fonetik xususiyat ayrim qipchoq tipidagi shevalarda so‘z boshidagi adabiy tilga xos y tovushi o‘rnida j tovushining qo‘llanishi bilan tavsiflanadi. Masalan, adabiy tildagi yo‘l, yil, yer, yosh so‘zlari ayrim j-lovchi shevalarda jol, jil, jer, jash shakllarida talaffuz qilinishi mumkin. Mazkur misollarda j belgisi tegishli shevaning fonetik transkripsiyasiga ko‘ra aniqlashtirilishi lozim. Qipchoq tipidagi ko‘plab shevalarda bu tovush sirg‘aluvchi sifatida ifodalanadi. J-lashish hodisasi o‘zbek xalq shevalarining tarixiy-etnik shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning boshqa qipchoq turkiy tillari bilan umumiy fonetik xususiyatlarini ko‘rsatadi. V.V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovning «O‘zbek dialektologiyasi» darsligida o‘zbek xalq shevalarining fonetik xususiyatlari, lahjalararo farqlar va undosh tovushlarning talaffuzidagi o‘ziga xosliklar ilmiy jihatdan yoritilgan[15].

O‘zbek xalq shevalarida undosh tovushlarning almashinishi ham keng kuzatiladigan fonetik hodisalardan biridir. Tovush almashinishi muayyan fonemaning tarixiy taraqqiyot yoki fonetik sharoit ta’sirida boshqa tovush bilan mos kelishi yoki almashinishini anglatadi. Ayrim shevalarda jarangli undoshlarning jarangsizlashishi, jarangsiz undoshlarning jaranglilashishi, portlovchi undoshlarning sirg‘aluvchi tovushlarga yaqinlashishi yoki aksincha jarayonlar kuzatilishi mumkin. Bunday o‘zgarishlar so‘zning fonetik tarkibi, tovushlarning o‘zaro joylashuvi va shevaning tarixiy xususiyatlariga bog‘liq. Masalan, ayrim turkiy shevalarda q, k, g, g‘ undoshlari o‘rtasidagi tarixiy mosliklar uchraydi. Ushbu mosliklar muayyan shevaning fonetik tizimini boshqa shevalar bilan qiyoslashda muhim ilmiy dalil hisoblanadi. O‘zbek xalq shevalarida undosh tovushlar bilan bog‘liq fonetik jarayonlardan yana biri jaranglilik va jarangsizlik hodisasidir. Nutq jarayonida undoshlarning jarangli yoki jarangsiz talaffuz qilinishi ularning fonetik muhitiga bog‘liq ravishda o‘zgarishi mumkin. Ayniqsa, yonma-yon kelgan undoshlarning o‘zaro ta’siri natijasida jarangli tovushning jarangsizlashishi yoki jarangsiz tovushning jaranglilashishi kuzatiladi. Masalan, ketdi so‘zining tezkor og‘zaki nutqda ketti shaklida talaffuz qilinishi jaranglilik belgisi bo‘yicha yuzaga keladigan assimilyatsiyaga misoldir. Bunda jarangli d tovushi oldingi jarangsiz t undoshining ta’sirida jarangsizlashadi. Bunday hodisalar ayrim shevalarda muntazam kuzatilishi mumkin, biroq ular umumxalq og‘zaki nutqida ham uchraydi. Shu sababli jarangsizlashishning o‘zini alohida shevaga xos belgi deb hisoblash uchun uning hududiy tarqalishi va qo‘llanish chastotasini aniqlash zarur.

[15] Решетов В. В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси: дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 232 б.

O‘zbek xalq shevalarining konsonantizm tizimida assimilyatsiya hodisasi muhim ahamiyatga ega. Assimilyatsiya nutq jarayonida bir tovushning boshqa tovushga artikulyatsion yoki akustik jihatdan o‘xshashlashishidir. Ushbu hodisa tovushlarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga kelib, talaffuzni yengillashtirish va nutqning ravonligini ta’minlashga xizmat qiladi. Assimilyatsiya to‘liq va qisman, progressiv va regressiv ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin. To‘liq assimilyatsiyada bir tovush ikkinchi tovushga deyarli yoki butunlay o‘xshashlashadi. Qisman assimilyatsiyada esa tovushning ayrim fonetik belgilari o‘zgaradi. Progressiv assimilyatsiyada oldingi tovush keyingi tovushga ta’sir ko‘rsatadi, regressiv assimilyatsiyada esa keyingi tovush oldingi tovushning talaffuziga ta’sir etadi.

O‘zbek xalq shevalarida dissimilyatsiya hodisasi ham uchraydi. Dissimilyatsiya bir so‘z tarkibidagi o‘xshash yoki bir xil tovushlarning talaffuz jarayonida bir-biridan farqlanishidir. Ushbu hodisa assimilyatsiyaga qarama-qarshi fonetik jarayon bo‘lib, ayrim tovushlarning artikulyatsion jihatdan bir-biridan uzoqlashishiga olib keladi. Dissimilyatsiya ko‘pincha bir so‘z tarkibida takrorlangan yoki artikulyatsion jihatdan yaqin bo‘lgan undoshlar o‘rtasida yuzaga keladi. Bunday o‘zgarishlar ayrim shevalarning tarixiy fonetik taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Dissimilyatsiya hodisasini tadqiq etishda so‘zning tarixiy shakli, hozirgi talaffuzi va boshqa shevalardagi muqobil ko‘rinishlarini qiyoslash muhimdir.

Undosh tovushlar bilan bog‘liq yana bir fonetik hodisa metateza, ya’ni tovushlarning o‘rin almashinishidir. Metateza so‘z tarkibidagi ikki tovushning joylashish tartibi o‘zgarishi natijasida yuzaga keladi. Bu hodisa ayrim shevalarda talaffuzni qulaylashtirish yoki tarixiy fonetik o‘zgarishlar natijasida shakllanishi mumkin. Masalan, ayrim og‘zaki nutq ko‘rinishlarida tuproq so‘zining turpoq tarzida talaffuz qilinishi metatezaga misol bo‘la oladi. Bunda p va r undoshlarining o‘rni almashadi. Biroq bunday misollarni barcha o‘zbek shevalariga xos umumiy qonuniyat sifatida baholash to‘g‘ri emas. Metatezaning dialektal xususiyatini aniqlash uchun uning muayyan hududdagi muntazam qo‘llanishini tekshirish lozim.

O‘zbek xalq shevalarida undosh tovushlarning tushib qolishi ham kuzatiladi. Tovush tushishi nutq jarayonida so‘z tarkibidagi ayrim tovushlarning talaffuz qilinmasligi natijasida yuzaga keladi. Bu hodisa ko‘pincha tezkor nutq, artikulyatsion qulaylik yoki tarixiy fonetik taraqqiyot bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, bo‘lsa so‘zining ayrim og‘zaki nutq ko‘rinishlarida bo‘sa tarzida talaffuz qilinishi l undoshining tushishi bilan izohlanadi. Shuningdek, ayrim shevalarda so‘z oxiridagi yoki undoshlar birikmasi tarkibidagi tovushlarning qisqarishi kuzatilishi mumkin. Tovush tushishi natijasida so‘zning fonetik shakli o‘zgarsa-da, uning asosiy lug‘aviy ma’nosi saqlanib qoladi.

Undosh tovushlarning ortishi ham shevalar fonetikasida uchraydigan hodisalardan biridir. Tovush ortishi so‘z tarkibida tarixiy yoki talaffuz sharoiti bilan bog‘liq holda qo‘shimcha tovushning paydo bo‘lishidir. Agar tovush so‘z boshida orttirilsa, bu hodisa proteza deb ataladi. So‘z o‘rtasida qo‘shimcha tovush paydo bo‘lishi epenteza deyiladi. Ayrim shevalarda o‘zlashma so‘zlarning boshida

undoshlar birikmasini talaffuz qilishni yengillashtirish maqsadida qo‘shimcha unli paydo bo‘lishi mumkin. Masalan, stol so‘zining istol shaklida talaffuz qilinishi protezaga misol bo‘la oladi. Bu misolda unli tovush orttirilgan bo‘lsa-da, hodisa undoshlar birikmasining talaffuzini qulaylashtirish bilan bog‘liq. Bunday jarayonlar shevalarning fonotaktik xususiyatlarini, ya’ni tovushlarning so‘z tarkibida birikish imkoniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

O‘zbek xalq shevalarida undoshlarning yumshoq va qattiq talaffuz qilinishi ham ayrim hududiy fonetik xususiyatlarni belgilaydi. Bunda tovushlarning artikulyatsion o‘rni, tilning tanglayga nisbatan holati va qo‘shni unlilarning ta’siri muhim rol o‘ynaydi. Ayrim shevalarda old qator unlilar bilan yonma-yon kelgan undoshlar nisbatan yumshoqroq, orqa qator unlilar bilan kelgan undoshlar esa qattiqroq talaffuz qilinishi mumkin. Bunday farqlanishlar ayniqsa singarmonizm xususiyatlari saqlangan shevalarda sezilarli bo‘lishi mumkin. Undoshlarning yumshoqlik va qattiqlik belgilari har doim mustaqil fonologik qarama-qarshilikni hosil qilavermaydi. Ayrim hollarda ular qo‘shni tovushlarning artikulyatsion ta’siri natijasida yuzaga keladigan fonetik variantlar hisoblanadi.

O‘zbek xalq shevalarining konsonantizm tizimini o‘rganishda undoshlarning so‘z tarkibidagi pozitsiyasi ham muhim ahamiyatga ega. So‘z boshida, o‘rtasida va oxirida kelgan undoshlar turli fonetik sharoitlarda talaffuz qilinadi. Ayrim undoshlar so‘z boshida barqaror saqlansa, boshqa pozitsiyalarda o‘zgarishga uchrashi mumkin. Xususan, so‘z oxirida jarangli undoshlarning jarangsizlashishi, undoshlar birikmasining soddalashishi yoki ayrim tovushlarning tushishi kabi hodisalar kuzatiladi. Bunday o‘zgarishlar fonetik muhit, nutq sur’ati va shevaning tarixiy xususiyatlari bilan bog‘liq. Shu sababli undoshlarning fonetik tabiatini aniqlashda ularni alohida holda emas, balki so‘z tarkibidagi boshqa tovushlar bilan o‘zaro munosabatda o‘rganish zarur.

S.Ashirboyevning «O‘zbek dialektologiyasi» darsligida o‘zbek xalq shevalarining fonetik va grammatik xususiyatlari, lahjalararo farqlar hamda dialektologik tadqiqot usullari yoritilgan. Ushbu asar o‘zbek shevalarining konsonantizm tizimini qiyosiy tahlil qilish, undoshlarning talaffuzidagi hududiy xususiyatlarni aniqlash va fonetik hodisalarning tarixiy asoslarini tushuntirishda muhim ilmiy-uslubiy manbalardan biri hisoblanadi[16]. Shevalar konsonantizmini tadqiq etishda faqat ayrim tovushlarning o‘zgarishini qayd etish bilan cheklanmasdan, ularning fonologik vazifasi, qo‘llanish sharoiti va tarixiy rivojlanish jarayonlarini ham hisobga olish talab etiladi.

O‘zbek xalq shevalaridagi undosh tovushlar tizimini adabiy til bilan qiyoslash ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Adabiy tilning konsonantizm tizimi muayyan fonetik va orfoepik me’yorlar asosida shakllangan bo‘lsa, xalq shevalarida hududiy talaffuz xususiyatlari saqlanib qolgan. Masalan, adabiy tilda y undoshi bilan boshlanadigan ayrim so‘zlarning qipchoq tipidagi shevalarda j undoshi bilan talaffuz qilinishi muhim fonetik farq hisoblanadi. Shuningdek, ayrim shevalarda undoshlarning jaranglilik va jarangsizlik xususiyatlari, so‘z tarkibidagi tovushlarning o‘rin almashinishi,

[16] Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi: darslik. – Toshkent: Navro‘z, 2016. – 136 b.

tushishi yoki ortishi kabi hodisalar adabiy til talaffuzidan farqlanishi mumkin. Bunday tafovutlar oʻzbek tilining hududiy koʻrinishlari tarixiy taraqqiyot davomida turlicha fonetik xususiyatlarni shakllantirganligini koʻrsatadi.

Oʻzbek xalq shevalarining konsonantizm tizimini oʻrganish tarixiy tilshunoslik uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shevalarda saqlangan ayrim qadimgi undosh tovushlar va ularning oʻzaro mosliklari turkiy tillarning tarixiy fonetik tizimini tiklashda muhim dalil boʻlib xizmat qiladi. Ayniqsa, qipchoq, qarluq va oʻgʻuz lahjalaridagi undosh tovushlarning qiyosiy tahlili turkiy tillarning umumiy va farqli xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bunday tadqiqotlar orqali muayyan tovush almashinishining tarixiy sabablari, uning tarqalish hududi va boshqa turkiy tillardagi muqobil shakllari aniqlanishi mumkin. Shuningdek, dialektal konsonantizmni oʻrganish oʻzbek adabiy tilining shakllanish jarayonini tushuntirish, talaffuz meʼyorlarini ilmiy asoslash va tilning tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Shevalar konsonantizmini tadqiq etishda zamonaviy fonetik tahlil usullaridan foydalanish ham muhimdir. Anʼanaviy dialektologik tadqiqotlarda undosh tovushlarning talaffuzi kuzatish, eshitish va fonetik transkripsiya yordamida qayd etilgan boʻlsa, hozirgi davrda akustik tahlil dasturlari orqali tovushlarning davomiyligi, shovqin xususiyatlari, jaranglilik darajasi va artikulyatsion farqlarini aniqroq oʻrganish imkoniyati mavjud. Ayniqsa, turli hududlardan olingan nutq namunalarini audioyozuvlar asosida qiyoslash shevalar oʻrtasidagi fonetik tafovutlarni ilmiy jihatdan aniqlashga yordam beradi. Elektron dialektologik korpuslar yaratish, shevalarning fonetik xaritalarini tuzish va mahalliy talaffuz namunalarini raqamli shaklda saqlash oʻzbek tilshunosligining istiqbolli yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi.

Oʻzbek xalq shevalarining undosh tovushlar tizimini oʻrganish taʼlim jarayonida ham amaliy ahamiyatga ega. Turli hududlardan kelgan oʻquvchi va talabalarning nutqida mahalliy talaffuz xususiyatlari uchrashi tabiiy holatdir. Shevalardagi undoshlarning talaffuz xususiyatlarini bilish adabiy tilning orfoepik meʼyorlarini oʻrgatish, nutq madaniyatini rivojlantirish va fonetik xatolarni ilmiy asosda tushuntirish imkonini beradi. Shu bilan birga, shevalarga xos fonetik xususiyatlarni adabiy til meʼyorlaridan farqlash mahalliy nutq shakllarini notoʻgʻri yoki nuqsonli deb baholashni anglatmaydi. Aksincha, xalq shevalari umumxalq tilining tarixiy va madaniy boyligini aks ettiruvchi tabiiy til koʻrinishlari hisoblanadi.

Umuman olganda, oʻzbek xalq shevalarida undosh tovushlar tizimi va fonetik oʻzgarishlar tilning tarixiy taraqqiyoti, hududiy farqlanishi hamda etnik-madaniy jarayonlari bilan uzviy bogʻliqdir. Shevalar konsonantizmi undoshlarning artikulyatsion va akustik xususiyatlari, jaranglilik va jarangsizlik munosabatlari, j-lashish va y-lashish hodisalari, tovush almashinishi, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi va ortishi kabi jarayonlar orqali namoyon boʻladi. Qarluq-chigil-uygʻur, qipchoq va oʻgʻuz lahjalariga mansub shevalar oʻrtasidagi fonetik tafovutlar oʻzbek tilining dialektal jihatdan boy va murakkab tuzilishga ega ekanligini koʻrsatadi. Mazkur hodisalarni ilmiy jihatdan oʻrganish oʻzbek tilining tarixiy fonetik tizimini tiklash, shevalarning oʻzaro munosabatlarini

aniqlash, adabiy tilning shakllanish jarayonlarini chuqurroq tushuntirish hamda milliy til merosini saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. O‘zbek xalq shevalarida fonetik qonuniyatlar: assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi va tovush ortishi hodisalari

O‘zbek xalq shevalarining fonetik tizimi uzoq tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan bo‘lib, unda tovushlarning o‘zaro munosabati, talaffuzdagi o‘zgarishlar va fonetik jarayonlar muhim o‘rin egallaydi. Tilning tovush tizimi doimiy ravishda rivojlanib boradigan murakkab hodisa hisoblanadi. Nutq jarayonida tovushlarning bir-biriga ta’sir ko‘rsatishi, ayrim tovushlarning almashinishi, tushib qolishi yoki orttirilishi natijasida so‘zlarning talaffuz shakllari o‘zgaradi. Bunday o‘zgarishlar tasodifiy emas, balki muayyan fonetik sharoit, tarixiy taraqqiyot va hududiy til xususiyatlari bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. O‘zbek xalq shevalarida uchraydigan assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi va tovush ortishi kabi hodisalar tilning fonetik rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. O‘zbek xalq shevalari umumxalq tilining hududiy ko‘rinishlari bo‘lib, ular o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Shevalarning fonetik tizimi tarixiy-etnik jarayonlar, aholining hududiy joylashuvi, qo‘shni xalqlar bilan til aloqalari va ijtimoiy-madaniy munosabatlar ta’sirida shakllangan. An’anaviy o‘zbek dialektologiyasida xalq shevalari qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga ajratiladi. Mazkur lahjalar o‘rtasida unli va undosh tovushlarning talaffuzi, singarmonizmning saqlanish darajasi, tovush almashinishlari va boshqa fonetik jarayonlarning namoyon bo‘lishida muayyan farqlar mavjud. Shu sababli shevalardagi fonetik qonuniyatlarni o‘rganishda ularning hududiy tarqalishi, tarixiy shakllanishi va adabiy til bilan munosabatini hisobga olish zarur.

Fonetik qonuniyat deganda til yoki shevaning tovush tizimida muayyan sharoitlarda muntazam kuzatiladigan tovush o‘zgarishlari va talaffuz xususiyatlari tushuniladi. Bunday qonuniyatlar nutq tovushlarining artikulyatsion va akustik xususiyatlari, ularning so‘z tarkibidagi o‘rni hamda boshqa tovushlar bilan o‘zaro munosabatlari asosida shakllanadi. Fonetik qonuniyatlar tilning tarixiy rivojlanishini aks ettirish bilan birga, uning hozirgi talaffuz tizimini ham belgilaydi. O‘zbek xalq shevalarida fonetik o‘zgarishlarning turli ko‘rinishlari uchraydi. Ularning ayrimlari barcha shevalarga xos umumiy xususiyat bo‘lsa, boshqalari faqat muayyan hududiy nutq ko‘rinishlarida kuzatiladi. V.V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovning «O‘zbek dialektologiyasi» darsligida o‘zbek xalq shevalarining fonetik xususiyatlari, tovushlar tizimi va hududiy talaffuz farqlari ilmiy jihatdan yoritilgan. Mazkur asar shevalardagi fonetik jarayonlarni o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi[17]. O‘zbek xalq shevalarida keng uchraydigan fonetik hodisalardan biri assimilyatsiya hisoblanadi. Assimilyatsiya lotincha assimilatio so‘zidan olingan bo‘lib, o‘xshashlashish ma’nosini anglatadi. Tilshunoslikda assimilyatsiya deb nutq jarayonida bir tovushning boshqa tovush

[17] Решетов В. В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси: дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 232 б.

ta’sirida unga artikulyatsion yoki akustik jihatdan o‘xshashlashishiga aytiladi. Ushbu hodisa tovushlarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi va talaffuzni yengillashtirishga xizmat qiladi. Assimilyatsiya jarayonida tovushlarning hosil bo‘lish o‘rni, hosil bo‘lish usuli, jaranglilik yoki jarangsizlik kabi fonetik belgilari o‘zgarishi mumkin. O‘zbek xalq shevalarida assimilyatsiya undosh tovushlar o‘rtasida nisbatan faol kuzatiladi. Masalan, ketdi so‘zining og‘zaki nutqda ketti tarzida talaffuz qilinishi assimilyatsiyaga misol bo‘ladi. Bunda jarangli d tovushi o‘zidan oldingi jarangsiz t undoshi ta’sirida jarangsizlashadi. Natijada ikki undoshning jarangsizlik belgisi bo‘yicha o‘xshashlashuvi yuzaga keladi.

Assimilyatsiya hodisasi ta’sir yo‘nalishiga ko‘ra progressiv va regressiv turlarga ajratiladi. Progressiv assimilyatsiyada oldingi tovush keyingi tovushga ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ketdi – ketti shaklida oldingi t tovushi keyingi d tovushining talaffuziga ta’sir etadi. Regressiv assimilyatsiyada esa keyingi tovush oldingi tovushga ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, shanba so‘zining shamba tarzida talaffuz qilinishida keyingi lab undoshi b ta’sirida oldingi n tovushi m ga yaqinlashadi. Bunda tovushlarning hosil bo‘lish o‘rni jihatidan moslashuvi yuzaga keladi. Assimilyatsiya to‘liq va qisman shakllarda ham namoyon bo‘ladi. To‘liq assimilyatsiyada bir tovush ikkinchi tovushga butunlay o‘xshashlashadi. Qisman assimilyatsiyada esa tovushning ayrim fonetik belgilari o‘zgaradi. Masalan, shanba – shamba talaffuzida burun undoshining hosil bo‘lish o‘rni o‘zgaradi, biroq uning boshqa fonetik xususiyatlari saqlanadi. O‘zbek xalq shevalarida assimilyatsiya hodisasi turli darajada namoyon bo‘ladi. Ayrim shevalarda undoshlarning o‘zaro moslashuvi nisbatan faol bo‘lsa, boshqalarida adabiy tilga yaqin talaffuz shakllari saqlanadi. Assimilyatsiyaning yuzaga kelishida nutq sur’ati, tovushlarning artikulyatsion yaqinligi, so‘z tarkibidagi o‘rni va grammatik shakllanish jarayonlari muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, so‘z o‘zagi bilan qo‘shimcha tutashgan joyda tovushlarning o‘zaro ta’siri natijasida fonetik o‘zgarishlar yuzaga kelishi mumkin. Bunday jarayonlar tilning talaffuz tizimini soddalashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, assimilyatsiyaning barcha ko‘rinishlarini faqat shevalarga xos hodisa deb hisoblash to‘g‘ri emas. Chunki ularning ayrimlari umumxalq og‘zaki nutqida ham uchraydi. Muayyan assimilyatsiya hodisasining dialektal xususiyatini aniqlash uchun uning hududiy tarqalishi va muntazam takrorlanishini o‘rganish talab etiladi.

O‘zbek xalq shevalarida uchraydigan yana bir fonetik hodisa dissimilyatsiya hisoblanadi. Dissimilyatsiya lotincha dissimilatio so‘zidan olingan bo‘lib, o‘xshamaslik yoki farqlanish ma’nosini bildiradi. Tilshunoslikda dissimilyatsiya bir so‘z tarkibidagi bir xil yoki o‘xshash tovushlarning talaffuz jarayonida bir-biridan farqlanishi hodisasi sifatida izohlanadi. Ushbu jarayon assimilyatsiyaga qarama-qarshi bo‘lib, tovushlarning artikulyatsion jihatdan bir-biridan uzoqlashishiga olib keladi. Dissimilyatsiya ko‘pincha bir so‘z tarkibida takrorlangan yoki artikulyatsion jihatdan yaqin bo‘lgan undoshlar o‘rtasida yuzaga keladi. Natijada so‘zning tovush tarkibida muayyan o‘zgarish sodir bo‘ladi.

Dissimilyatsiya hodisasini tushuntirishda zarar – zaral kabi og‘zaki nutqda uchrashi mumkin bo‘lgan variantni shartli misol sifatida keltirish mumkin. Bunda bir so‘z tarkibidagi ikkita r tovushidan biri l tovushiga almashib, o‘xshash undoshlarning farqlanishi yuzaga keladi. Biroq bunday shaklning qaysi hududiy

shevada barqaror qo‘llanishini alohida dialektologik materiallar asosida aniqlash zarur. Dissimilyatsiya progressiv yoki regressiv yo‘nalishda namoyon bo‘lishi mumkin. Shuningdek, u yonma-yon joylashgan tovushlar yoki bir-biridan ma’lum masofada turgan tovushlar o‘rtasida yuzaga keladi. Ushbu hodisa assimilyatsiyaga nisbatan kamroq uchrashi mumkin bo‘lsa-da, shevalarning tarixiy fonetik taraqqiyotini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

O‘zbek xalq shevalarida metateza hodisasi ham fonetik o‘zgarishlarning muhim ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Metateza yunoncha metathesis so‘zidan olingan bo‘lib, o‘rin almashish ma’nosini anglatadi. Tilshunoslikda metateza so‘z tarkibidagi ikki tovushning o‘zaro o‘rin almashishi natijasida yuzaga keladigan fonetik hodisadir. Ushbu jarayon tovushlarning artikulyatsion xususiyatlari, nutq sur’ati va tarixiy fonetik taraqqiyot bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Metateza natijasida so‘zning tovush tarkibidagi tartib o‘zgaradi, biroq uning asosiy lug‘aviy ma’nosi odatda saqlanib qoladi. Masalan, tuproq so‘zining ayrim og‘zaki nutq ko‘rinishlarida turpoq tarzida talaffuz qilinishi metatezaga misol bo‘la oladi. Bunda p va r undoshlari o‘zaro o‘rin almashadi.

Metateza hodisasi ayrim shevalarda muntazam fonetik xususiyat sifatida shakllanishi mumkin. Bunday holatda muayyan tovushlar birikmasining talaffuzi shevaning fonetik tizimiga moslashadi. Metateza ko‘pincha undosh tovushlar o‘rtasida yuzaga keladi, biroq ayrim tillarda unli tovushlar bilan bog‘liq o‘rin almashinishlar ham uchrashi mumkin. Metatezaning tarixiy xususiyatlarini aniqlashda so‘zning qadimgi shakli, adabiy tildagi ko‘rinishi va boshqa shevalardagi muqobil variantlari qiyosiy tahlil qilinadi. Bu usul orqali tovushlarning o‘rin almashishi tasodifiy talaffuz o‘zgarishimi yoki muayyan shevaga xos barqaror fonetik belgi ekanligini aniqlash mumkin.

O‘zbek xalq shevalarida keng kuzatiladigan fonetik hodisalardan yana biri tovush tushishi hisoblanadi. Tovush tushishi nutq jarayonida so‘z tarkibidagi bir yoki bir necha tovushning talaffuz qilinmasligi natijasida yuzaga keladi. Ushbu hodisa artikulyatsion qulaylik, nutq sur’atining tezlashishi, tovushlarning o‘zaro ta’siri va tarixiy fonetik taraqqiyot bilan bog‘liq. Tovush tushishi so‘z boshida, o‘rtasida yoki oxirida sodir bo‘lishi mumkin. Tilshunoslikda so‘z boshidagi tovush tushishi aferezis, so‘z o‘rtasidagi tovush tushishi sinkopa, so‘z oxiridagi tovush tushishi esa apokopa deb ataladi. Ushbu hodisalar shevalarning talaffuz tizimini tavsiflashda muhim ahamiyatga ega.

O‘zbek xalq shevalarida tovush tushishi ko‘pincha og‘zaki nutqning tabiiy xususiyatlari bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Masalan, bo‘lsa so‘zining bo‘sa shaklida talaffuz qilinishi l undoshining tushishi bilan izohlanadi. Bunda so‘z tarkibidagi undosh talaffuzdan tushib qoladi va natijada so‘zning fonetik shakli qisqaradi. Shuningdek, ayrim og‘zaki nutq ko‘rinishlarida kelayotgan so‘zining kevotgan tarzida talaffuz qilinishi bir necha fonetik jarayonning birgalikdagi natijasi hisoblanadi. Bunday o‘zgarishlarni tahlil qilishda tovush tushishi bilan bir qatorda, tovush almashinishi va bo‘g‘in tarkibining soddalashishini ham hisobga olish zarur. Tovush tushishi natijasida so‘zning fonetik shakli o‘zgarsa-da, uning asosiy ma’nosi saqlanib qolishi mumkin.

Tovush tushishi hodisasining yuzaga kelishida so‘z tarkibidagi undoshlar birikmasi ham muhim rol o‘ynaydi. Ayrim hollarda talaffuzi murakkab bo‘lgan undoshlar ketma-ketligi soddalashadi va ulardan biri tushib qoladi. Bu jarayon nutqning ravonligini ta’minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, urg‘usiz bo‘g‘inlarda ayrim unlilarning kuchsizlanishi va tushib qolishi ham kuzatilishi mumkin. Bunday hodisalar fonetik reduksiya va eliziya bilan bog‘liq. Biroq tovush tushishining har bir ko‘rinishini alohida shevaga xos qonuniyat sifatida baholash uchun uning muntazamligi, hududiy tarqalishi va tarixiy asoslarini aniqlash zarur.

O‘zbek xalq shevalarida tovush ortishi hodisasi ham muhim fonetik jarayonlardan biridir. Tovush ortishi so‘z tarkibida talaffuzni yengillashtirish yoki tarixiy fonetik o‘zgarishlar natijasida qo‘shimcha tovushning paydo bo‘lishidir. Ushbu hodisa so‘z boshida, o‘rtasida va oxirida yuzaga kelishi mumkin. So‘z boshida qo‘shimcha tovushning paydo bo‘lishi proteza, so‘z o‘rtasida tovush ortishi epenteza, so‘z oxirida tovush qo‘shilishi esa epiteza deb ataladi. Tovush ortishi ko‘pincha o‘zlashma so‘zlarning talaffuzida kuzatiladi. Chunki boshqa tillardan kirib kelgan ayrim so‘zlarning tovush tarkibi o‘zbek tilining fonotaktik xususiyatlariga to‘liq mos kelmasligi mumkin.

Masalan, stol so‘zining ayrim og‘zaki nutq ko‘rinishlarida istol tarzida talaffuz qilinishi proteza hodisasiga misol bo‘ladi. Bunda so‘z boshidagi ikki undoshning ketma-ket talaffuzini yengillashtirish maqsadida qo‘shimcha i unlisi paydo bo‘ladi. Shuningdek, fikr so‘zining ayrim talaffuz variantlarida fikir tarzida aytilishi epentezaga misol bo‘lishi mumkin. Bunda undoshlar birikmasi orasida qo‘shimcha unli tovush yuzaga keladi. Ushbu hodisalar nutq a’zolarining artikulyatsion imkoniyatlari va tilning fonotaktik qonuniyatlari bilan bog‘liq. Biroq bunday talaffuz variantlarining qaysi shevalarda muntazam uchrashini aniqlash uchun maxsus dialektologik kuzatishlar talab etiladi.

Tovush ortishi va tovush tushishi hodisalari bir-biriga qarama-qarshi fonetik jarayonlar bo‘lsa-da, ularning yuzaga kelishida umumiy omillar mavjud. Har ikkala hodisa talaffuzni qulaylashtirish, nutq sur’atiga moslashish va so‘zning fonetik tuzilishini soddalashtirish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Tovush tushishida so‘z tarkibidagi ayrim fonetik birliklar qisqarsa, tovush ortishida qo‘shimcha tovush paydo bo‘ladi. Mazkur jarayonlar shevalarning fonetik tizimida turlicha namoyon bo‘lib, ularning hududiy xususiyatlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. S.Ashirboyevning «O‘zbek dialektologiyasi» darsligida o‘zbek xalq shevalarining fonetik va grammatik xususiyatlari, dialektal farqlanishlar hamda shevalarni ilmiy o‘rganish masalalari yoritilgan. Ushbu asar xalq shevalarida yuzaga keladigan tovush o‘zgarishlarini qiyosiy tahlil qilish, ularning fonetik sharoitlarini aniqlash va dialektologik xususiyatlarini tavsiflashda muhim ilmiy-uslubiy manba hisoblanadi[18]. Fonetik hodisalarni o‘rganishda faqat ayrim so‘zlarning talaffuz variantlarini qayd etish bilan cheklanmasdan, ularning tarixiy shakli, qo‘llanish hududi va muntazam takrorlanishini ham aniqlash zarur. Chunki bir hududda barqaror fonetik xususiyat sifatida namoyon bo‘ladigan hodisa boshqa hududda faqat individual talaffuz varianti bo‘lishi mumkin.

[18] Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi: darslik. – Toshkent: Navro‘z, 2016. – 136 b.

O‘zbek xalq shevalarida fonetik qonuniyatlarning namoyon bo‘lishi tarixiy taraqqiyot jarayonlari bilan uzviy bog‘liq. Qadimgi turkiy til fonetik tizimida mavjud bo‘lgan ayrim tovush xususiyatlari keyingi davrlarda o‘zgarishga uchragan yoki muayyan shevalarda saqlanib qolgan. Turkiy qabila va elatlarning o‘zaro aloqalari, aholining ko‘chishi, hududiy ajralishlar hamda boshqa tillar bilan munosabatlar fonetik tizimning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Natijada o‘zbek xalq shevalarida tovush almashinishi, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi va ortishi kabi hodisalarning turli ko‘rinishlari shakllangan. Ushbu jarayonlarni tarixiy-qiyosiy usul asosida o‘rganish o‘zbek tilining fonetik taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

O‘zbek xalq shevalarining fonetik qonuniyatlarini adabiy til bilan qiyoslash ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Adabiy tilning talaffuz tizimi muayyan orfoepik me’yorlarga asoslangan bo‘lsa, xalq shevalarida tarixiy shakllangan hududiy talaffuz xususiyatlari saqlanib qolgan. Ayrim shevalarda tovushlarning o‘zaro moslashuvi, o‘rin almashishi, tushishi yoki ortishi adabiy tildagi talaffuzdan farqlanishi mumkin. Biroq shevalarga xos fonetik xususiyatlarni adabiy til me’yorlaridan chekinish sifatida baholash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Chunki xalq shevalari tilning tabiiy hududiy ko‘rinishlari bo‘lib, ular o‘zining ichki fonetik qonuniyatlariga ega. Adabiy til esa umumxalq tilining me’yorlashtirilgan shakli sifatida ijtimoiy kommunikatsiyaning muayyan sohalarida qo‘llaniladi.

Fonetik qonuniyatlarni tadqiq etishda zamonaviy lingvistik usullardan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. An’anaviy dialektologik tadqiqotlarda tovush o‘zgarishlari kuzatish, eshitish va fonetik transkripsiya asosida qayd etilgan bo‘lsa, hozirgi davrda akustik tahlil dasturlari, elektron korpuslar va raqamli audioyozuvlar yordamida ularni yanada aniqroq o‘rganish imkoniyati mavjud. Ayniqsa, assimilyatsiya jarayonida tovushlarning artikulyatsion va akustik xususiyatlarini, metateza natijasida tovushlarning joylashish tartibini, tovush tushishi va ortishi hodisalarida esa so‘zning fonetik tarkibidagi o‘zgarishlarni ilmiy asosda qayd etish mumkin. Bunday tadqiqotlar shevalarning fonetik xaritalarini tuzish, ularning hududiy tarqalishini aniqlash va tarixiy fonetik jarayonlarni tiklashga xizmat qiladi.

O‘zbek xalq shevalaridagi fonetik qonuniyatlarni o‘rganish ta’lim jarayonida ham amaliy ahamiyatga ega. Turli hududlardan kelgan o‘quvchi va talabalarning nutqida mahalliy talaffuz xususiyatlari uchrashi tabiiy holatdir. Assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi va ortishi kabi hodisalarni bilish adabiy talaffuz me’yorlarini o‘rgatish, fonetik tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish va nutq madaniyatini rivojlantirishda yordam beradi. Shu bilan birga, shevalarning fonetik boyligini o‘rganish va saqlash milliy til merosini asrashning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki ayrim mahalliy talaffuz xususiyatlari ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar, urbanizatsiya va adabiy til ta’sirining kuchayishi natijasida asta-sekin zaiflashishi mumkin.

Umuman olganda, o‘zbek xalq shevalarida assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, tovush tushishi va tovush ortishi hodisalari tilning fonetik tizimida yuzaga keladigan muhim jarayonlar hisoblanadi. Assimilyatsiya tovushlarning o‘zaro o‘xshashlashishi, dissimilyatsiya o‘xshash tovushlarning farqlanishi,

metateza tovushlarning o‘rin almashishi, tovush tushishi ayrim fonetik birliklarning talaffuzdan chiqib qolishi, tovush ortishi esa qo‘shimcha tovushlarning paydo bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Ushbu hodisalar o‘zbek xalq shevalarining tarixiy taraqqiyoti, hududiy farqlanishi va fonetik tizimining shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Ularni ilmiy jihatdan tadqiq etish o‘zbek tilining tarixiy fonetikasini o‘rganish, shevalarning o‘zaro munosabatlarini aniqlash, adabiy tilning shakllanish jarayonlarini tushuntirish hamda milliy til boyligini saqlashda katta ahamiyatga ega.

Muhokama uchun savollar:

1. O‘zbek xalq shevalarining asosiy fonetik xususiyatlari nimalardan iborat va ular hozirgi o‘zbek adabiy tilining fonetik tizimidan qanday farqlanadi?
2. O‘zbek xalq shevalarida unli tovushlar tizimi (vokalizm) qanday shakllangan va qarluq, qipchoq hamda o‘g‘uz lahjalarida qanday xususiyatlarga ega?
3. Singarmonizm hodisasi nima va uning palatal hamda labial turlari o‘zbek xalq shevalarida qanday namoyon bo‘ladi?
4. O‘zbek xalq shevalarida undosh tovushlar tizimi (konsonantizm) qanday xususiyatlarga ega va j-lashish hamda y-lashish hodisalari qanday izohlanadi?
5. Assimilyatsiya va dissimilyatsiya hodisalari o‘rtasida qanday farqlar mavjud va ular o‘zbek xalq shevalarida qanday fonetik o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi?
6. Metateza, tovush tushishi va tovush ortishi hodisalari qanday yuzaga keladi hamda ularning o‘zbek xalq shevalari fonetik taraqqiyotidagi ahamiyati nimadan iborat?

Asosiy xulosalar:

1. O‘zbek xalq shevalarining fonetik tizimi uzoq tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan bo‘lib, unda xalqning etnik tarkibi, hududiy joylashuvi va boshqa tillar bilan o‘zaro aloqalari muhim o‘rin tutgan. Qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub shevalar unli va undosh tovushlarning talaffuzi hamda fonetik qonuniyatlarning namoyon bo‘lishi jihatidan bir-biridan farqlanadi.
2. O‘zbek xalq shevalarining fonetik xususiyatlari hozirgi o‘zbek adabiy tilining tovush tizimiga nisbatan xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ayrim shevalarda qadimgi turkiy tillarga xos fonetik belgilar saqlangan bo‘lib, ular o‘zbek tilining tarixiy rivojlanish jarayonlarini aniqlashda muhim ilmiy manba hisoblanadi.
3. O‘zbek xalq shevalarida unli tovushlar tizimi (vokalizm) o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ayrim shevalarda old qator va orqa qator unlilarning farqlanishi, lablangan va lablanmagan tovushlarning o‘zaro munosabati hamda unlilar cho‘ziqligi kabi fonetik belgilar mavjudligi adabiy til bilan dialektal nutq o‘rtasidagi tafovutlarni belgilaydi.
4. Singarmonizm hodisasi o‘zbek xalq shevalarining muhim tarixiy-fonetik xususiyatlaridan biridir. Qarluq lahjasiga mansub ko‘plab shevalarda ushbu hodisa zaiflashgan bo‘lsa, qipchoq va o‘g‘uz lahjalarining ayrim shevalarida palatal va labial singarmonizm belgilari nisbatan yaxshi saqlangan. Bu holat o‘zbek

shevalarining fonetik taraqqiyoti turli hududlarda o‘ziga xos kechganligini ko‘rsatadi.
5. O‘zbek xalq shevalarida undosh tovushlar tizimi (konsonantizm) ham hududiy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Xususan, j-lashish va y-lashish, undoshlarning jaranglilashishi yoki jarangsizlashishi, ayrim tovushlarning almashinishi kabi hodisalar shevalarning fonetik farqlarini aniqlashda muhim mezon hisoblanadi.

Informatsion-metodik ta’minot:

Asosiy adabiyotlar	
1.	Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. Darslik. – T.: Navro‘z, 2016.
2.	Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. Darslik. – Toshkent: Universitet, 2012.
3.	To‘ychiboyev B., Hasanov B. O‘zbek dialektologiyasi. Darslik. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
4.	Xolmonova Z., Nasriyeva D. O‘zbek shevalaridagi lakunar birliklar. Lug‘at – Toshkent: 2022.
Qo‘shimcha adabiyotlar	
5.	Murodova N. O‘zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2005.
6.	Murodova N. O‘zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2005.
7.	Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ лаҳжаси. – Тошкент: Низомий номидаги Тошкент ДПИ, 1976
Axborot manbalari	
8.	www.guldu.portal.uz
9.	www.ziyonet.uz
10.	www.unlibrary.uz
11.	https://lex.uz/

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST SAVOLLARI:

1. O‘zbek xalq shevalari an’anaviy dialektologik tasnifga ko‘ra qaysi lahjalarga bo‘linadi?
A) Qarluq, qipchoq va o‘g‘uz
B) Qarluq, uyg‘ur va arab
C) Qipchoq, fors va tojik
D) O‘g‘uz, mo‘g‘ul va qarluq
To‘g‘ri javob: A) Qarluq, qipchoq va o‘g‘uz.
2. O‘zbek xalq shevalarida unli tovushlar tizimi qanday ataladi?

A) Konsonantizm
B) Vokalizm
C) Assimilyatsiya
D) Metateza
To‘g‘ri javob: B) Vokalizm.

3. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida nechta asosiy unli fonema mavjud?
A) 5 ta
B) 7 ta
C) 6 ta
D) 9 ta
To‘g‘ri javob: C) 6 ta.

4. Singarmonizm hodisasi nimani anglatadi?
A) Undosh tovushlarning tushib qolishini
B) Tovushlarning o‘rin almashishini
C) So‘z tarkibida qo‘shimcha tovush paydo bo‘lishini
D) So‘z tarkibidagi unlilarning o‘zaro uyg‘unlashishini
To‘g‘ri javob: D) So‘z tarkibidagi unlilarning o‘zaro uyg‘unlashishini.

5. O‘zbek xalq shevalarida undosh tovushlar tizimi qanday nomlanadi?
A) Konsonantizm
B) Vokalizm
C) Singarmonizm
D) Reduksiya
To‘g‘ri javob: A) Konsonantizm.

6. Ayrim qipchoq shevalarida «yo‘l» so‘zining «jol» shaklida talaffuz qilinishi qanday fonetik hodisaga misol bo‘ladi?
A) Metateza
B) J-lashish
C) Tovush ortishi
D) Dissimilyatsiya
To‘g‘ri javob: B) J-lashish.

7. Bir tovushning boshqa tovush ta’sirida unga o‘xshashlashishi qanday ataladi?
A) Metateza
B) Dissimilyatsiya
C) Assimilyatsiya
D) Proteza
To‘g‘ri javob: C) Assimilyatsiya.

8. Bir so‘z tarkibidagi o‘xshash tovushlarning bir-biridan farqlanishi qanday fonetik hodisa hisoblanadi?
A) Assimilyatsiya
B) Singarmonizm
C) Epenteza
D) Dissimilyatsiya
To‘g‘ri javob: D) Dissimilyatsiya.

9. ining «turpoq» shaklida talaffuz qilinishi qaysi fonetik hodisaga misol bo‘ladi?

A) Metateza
B) Assimilyatsiya
C) Proteza
D) Apokopa
To‘g‘ri javob: A) Metateza.

10. «Stol» so‘zining «istol» shaklida talaffuz qilinishi qanday fonetik hodisa hisoblanadi?

A) Sinkopa
B) Proteza
C) Apokopa
D) Dissimilyatsiya
To‘g‘ri javob: B) Proteza.